

dan in Vlaanderen. In dit laatste gewest bleven de nieuwe en rationele ideeën over het huwelijk en de huwelijksvruchtbaarheid langer in strijd met het diep ingewortelde katholieke geloof (228). Dit later inzetten van de secularisatie en een andere industriële ontwikkeling verklaren twee derde tot drie vierde van de regionale verschillen. De andere factoren als analfabetisme, zuigelingensterfte en nuptialiteit hadden slechts een ondergeschikte uitwerking (219-220). Aansluitend bij deze bevindingen is het interessant aan te duiden dat dit verschil in vruchtbaarheid tussen Wallonië en Vlaanderen zich reeds duidelijk manifesteerde in de achttiende eeuw. Het is dan ook dringend noodzakelijk een reeks variabelen op te sporen die het mogelijk moeten maken het onderzoek van Lesthaeghe tot de achttiende eeuw uit te breiden.

Dit geheel van resultaten, dat werd verkregen via een zeer verfijnd opgebouwd model, wordt gepresenteerd in een vlot leesbare en verstaanbare tekst waarin slechts enkele zeldzame zetfouten achterbleven. Lesthaeghes boek vormt één van de belangrijkste bijdragen tot het onderzoek van de demografische transitie in Europa in het algemeen en in België in het bijzonder. Zijn scherpe ontleding van de negentiende- en twintigste-eeuwse economische en sociale situatie en zijn kunde als demograaf en statisticus hebben hiertoe bijgedragen.

Frank Daelemans

G. Avondts, R. Moonen, M. Scholliers, *Methodiek* (De Gentse textielarbeiders in de 19e en 20e eeuw, dossier I; Brussel: Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis VUB, 79 blz.); M. Scholliers, *Bedrijfs geschiedenis van de firma A. Voortman-N. V. Texas* (*Ibidem*, dossier II; *ibidem*, 150 blz.); G. Avondts, e.a., *Lonen in de spinnerij van het bedrijf A. Voortman-N. V. Texas, 1835-1914* (*Ibidem* dossier III, *ibidem*); G. Avondts, e.a., *Lonen in de weverij van het bedrijf A. Voortman-N. V. Texas, 1835-1925* (*Ibidem*, dossier IV, *ibidem*, 1979, 96 blz.); G. Avondts, P. Scholliers, *Gentse prijzen, huishuren en budgetonderzoeken in de 19e en 20e eeuw* (*Ibidem*, dossier V, *ibidem*, 1977, 172 blz.); P. Scholliers, G. Avondts, *Herkomst, huisvesting, arbeids- en levensomstandigheden van de werkkrachten van het bedrijf A. Voortman-N. V. Texas* (*Ibidem*, dossier VI, *ibidem*, 1977, 243 blz.); G. Avondts, *Levensschetsen van een aantal Gentse arbeidersfamilies* (*Ibidem*, dossier VII, *ibidem*, 1978, 298 blz.).

Deze zeventalige serie is het resultaat van een jarenlange studie van de bedrijfsarchieven van het Gentse katoenbedrijf A. Voortman-N. V. Texas, verricht door diverse onderzoekers van het Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis van de Vrije Universiteit Brussel. De bedoeling van het project is de dagelijkse realiteit van de Gentse katoenarbeiders vanaf het begin van de negentiende eeuw tot aan de tweede wereldoorlog, zo nauwkeurig mogelijk te achterhalen. Bij wijze van inleiding wordt eerst een uitvoerige uiteenzetting gegeven van de gevolgde methodiek, en een geschiedenis van het bedrijf A. Voortman-N.V. Texas (dossiers 1,2). Vervolgens omvat een eerste luik een overvloed aan kwantitatieve gegevens, bestaande uit cijferreeksen over lonen, prijzen, huishuren en budgetonderzoeken (dossiers 3,4,5). Het tweede luik bestaat uit kwalitatieve informatie betreffende de herkomst, de huisvesting, de arbeids- en levensomstandigheden van de arbeiders, en een twintigtal biografieën van werknemers van de firma A. Voortman-N.V. Texas (dossiers 6, 7).

Het inleidende methodologisch dossier beschrijft de interessante onderzoeksmogelijkheden wanneer een overvloed aan kwantitatief materiaal, relatief uniform over zo een lange periode, kan worden verwerkt met gebruik van de computer. Terzelfder tijd wordt onder-

lijnd welke lacune in de Belgische bedrijfsgeschiedenis nog dient te worden opgevuld en welk belang een dergelijk onderzoek kan hebben voor de sociale geschiedenis. Nochtans dienen historici zich te hoeden voor te hoge verwachtingen in het computergebruik. Weliswaar kan omvangrijk bronnenmateriaal worden opgeslagen en met een eindeloos aantal vragen worden bewerkt, doch de creatieve taken blijven onverminderd voor de mens voorbehouden. Meer zelfs, het scheppende werk wordt er vaak aanzienlijk door verzaamd: de onderzoeker dient zich herhaaldelijk te bezinnen over de waarde en de mogelijke inhoud van zijn niet te overziene steekproef, en moet er het maximum aan analyse-mogelijkheden zien uit te halen. Deze moeilijke stuurfunctie van de quasi onbepaalde rekenmachine die de computer uiteindelijk is, is ook in het voorliggend onderzoek onderschat. Men is te vlug voorbijgegaan aan de evaluatie van de steekproef (het archief van de firma A. Voortman-N.V. Texas), en aan de vraag hoe de koopkracht van de Gentse katoenarbeider, het ultieme doel van het project, aan de hand van het beschikbaar materiaal kon worden gereconstrueerd. Deze nalatigheden zullen een zware hypotheek leggen op het verder verloop van het onderzoek.

Zo verschaffen de kwantitatieve dossiers 3, 4, 5 een massa bruikbare cijfers, doch deze worden zonder fundamentele verwerking aan de lezer gepresenteerd. Het is evenwel zeer verdienstelijk dat de auteurs de lonen in de spinnerij en weverij van het bedrijf over de periode 1835-1914 (respectievelijk 1925) hebben gehomogeniseerd en geklassificeerd volgens de verschillende bewerkingen in het katoenbedrijf. Zo kan men ook vaststellen of de lonen door mannen of vrouwen zijn verdiend, hoelang de arbeider er voor diende te werken, hoeveel hij bruto en netto uitbetaald kreeg, en welk het verdiend dagloon per arbeider was (dit is het netto weekloon gedeeld door 7, als eerste benadering van de koopkracht). Voorts wordt ook het gemiddeld loon berekend voor mannen en vrouwen afzonderlijk, wat herhaaldelijk wordt uitgetekend tegenover de lonen verdiend in de verschillende bewerkingsafdelingen.

Het dossier 5 presenteert een onderzoek over Gentse prijzen (voornamelijk van voedingswaren), huishuren, en budgetonderzoeken, en wil voorzien in de overige elementen die noodzakelijk zijn voor de berekening van de levensstandaard van de Gentse katoenarbeider. Voor sommige goederen (bijvoorbeeld brood) werden belangrijke hiaten door middel van extrapolatietechnieken opgevuld. Doch ook hier is de interpretatie van de cijfers vrijwel afwezig. Voor sommige goederen worden wel de prijzen afgedrukt die C. Vandebroecke heeft gereconstrueerd, doch nergens wordt ingegaan op de soms aanzienlijke verschillen met deze reeksen. Verdienstelijk is dat voor de prijzen van een aantal goederen het elf-jarlijks voortschrijdend gemiddelde wordt uitgetekend, hoewel nergens wordt gargumenteerd waarom juist elf jaar werd genomen, noch wordt ingegaan op de tendentiële prijsevoluties. In een tweede deel stelt de auteur een huishuurindex op. Meer dan het afdrukken van het overvloedig ruw materiaal nochtans, zou ons de precieze constructie van deze index hebben geïnteresseerd. In een derde en laatste deel tenslotte krijgen we een overzicht van budgetonderzoeken, met het oog op de constructie van een levensduurte-index. De auteurs beperken het overzicht tot families waarvan het gezinshoofd in de textielsector is tewerkgesteld, hoewel zij op hun hoede dienen te zijn voor grote verschillen tussen de subsectoren (katoen, wol, en vooral linnen) van deze bedrijfstak. Waar hier een grondige analyse mocht verwacht worden met het oog op de studie van de koopkrachtevolutie, beperken de auteurs zich tot enkele algemeenheden met betrekking tot het voedingspakket (minder brood, meer vlees) en de relatief dalende uitgaven voor voeding, ten voordele van kleding, medische verzorging, ontspanning, en luxegoederen. Dat een dergelijke evolutie onmiskenbaar wijst op een algemene verbetering van de levensvoorwaarden (156), weten

we intussen reeds uit de onderzoeken van Engel. Algemeen kunnen we dus besluiten dat in de drie kwantitatieve dossiers een massa waardevolle gegevens werd verzameld, doch dat nagelaten werd deze op hun inhoudelijke waarde te evalueren en te analyseren.

In de meer kwalitatieve dossiers 2, 6, 7, hebben de auteurs het bewijs geleverd dat historici vooralsnog deze tak met een grotere bedrevenheid beheersen. De bedrijfsgeschiedenis van de firma A. Voortman-N.V. Texas is op een klare en aangename manier uiteengezet in vier deelperiodes: van katoendrukkerij tot geïntegreerde onderneming (1800-1830), de gouden jaren (1830-1861), de Secessie-oorlog (1861-1866), de stagnatie en nieuwe bloei (1867-1907). Voorts werd de nadruk gelegd op het dalend aandeel van de loonkosten onder invloed van de toenemende concurrentie en de dwang tot mechanisatie. Daarbij moet echter ook aandacht worden besteed aan het wijzigend belang van de verschillende katoenbewerkingen binnen het Voortman-Texas bedrijf. De auteur komt echter op drijfzand wanneer hij onder de titel 'regressie-model' (92) de kwantitatieve relatie wil onderzoeken tussen de uitbetaalde lonen en de gerealiseerde verkopen. Vooreerst construeert hij geen model, en berekent hij geen regressies doch wel correlaties. Vervolgens besluit hij bij een correlatiecoëfficiënt van 0,62 voor de periode 1824-1907 (93): 'Deze niet al te beste, maar toch nog vrij goede correlatie die wij tussen de variabelen vinden, betekent niettemin, dat de verkopen de werkgelegenheid bepalen'. De auteur dient echter te bedenken dat ten eerste het oorzakelijk verband tussen de variabelen nimmer statistisch, maar enkel door een theoretisch inzicht *ex ante* kan worden bepaald, en ten tweede dat een correlatieberekening enkel de graad van samenhang tussen de variabelen weergeeft. Voorts zoekt de auteur de correlatie tussen verkopen, verwerkte grondstoffen, en lonen, en besluit tot een quasi absolute afhankelijkheid tussen deze drie variabelen. Welnu, een dergelijke significante uitkomst is volledig te verwachten vermits de samenhang wordt onderzocht tussen de lonen en de verwerkte in plaats van de aangekochte grondstoffen. De correlatie vertelt ons dus enkel iets over het voorraadbeheer van de afgewerkte produkten. Tenslotte toetst de auteur de evolutie van het bedrijf aan de algemene conjunctuur van België, aan de index van de industriële productie en aan deze van de Belgische katoenindustrie. De toets is zonder twijfel van uitzonderlijk belang voor de plaatsbepaling van het onderzochte bedrijf in de bredere economische context. Nochtans belaadt de schrijver zijn eigen onderzoek met twijfels door de constructie van de indices niet fijner en uitvoeriger uiteen te zetten, en door niet te expliciteren waarom welke goederen met welke weging in de index zijn opgenomen.

Niettemin komen er twee belangrijke besluiten naar voren: 1° het onderzochte bedrijf vertoont vanaf de jaren 1860 een duidelijk afwijkende evolutie ten opzichte van deze van de Belgische katoenindustrie en kan dus na deze datum niet meer als een representatieve steekproef worden gezien (een vaststelling die later nog zal worden bevestigd); 2° tot 1830 kent de conjunctuurcyclus een overgang van een vijf-jaarlijkse naar een acht- à elfjaarlijkse duur, niet zozeer door de overgang van België van een landbouw natie naar een industriële natie zoals de auteur beweert, doch wel door de overgang van een voorraadcyclus naar een investeringscyclus onder invloed van de voortschrijdende mechanisering.

Het dossier 6 behandelt de herkomst, de huisvesting en de arbeids- en levensomstandigheden van de werkkrachten van het bedrijf A. Voortman-N.V. Texas. Dit deel is aangenaam en klaar geschreven, en verschaft ons zeer interessante informatie over de situatie van de Gentse katoenarbeider. De auteur onderzoekt op bepaalde tijdstippen de hele arbeidersbevolking van de fabriek. Dergelijke doorsneden worden ongeveer elke twintig jaar genomen afhankelijk van de kwaliteit van het beschikbaar bronnenmateriaal: zo werden de jaren 1842, 1859, 1879, 1902, 1922 weerhouden. In deel A wordt de katoenarbeider en zijn fabriek onderzocht: hoeveel arbeiders werken er, wie zijn deze mensen (leeftijd en geslacht),

hoelang en in welke omstandigheden werken ze? De centrale stelling van het verhaal is dat het bedrijf A. Voortman-N.V. Texas een typische vertegenwoordiger is van een kapitalistische onderneming: meer dan de andere bedrijven streeft de directie er naar om de loonkosten te drukken door 'goedkope' arbeiders (vrouwen en kinderen) in dienst te nemen. Deze bewering heeft nochtans de ongelukkige implicatie dat de auteur hiermee constant de niet-representativiteit van het geselecteerde bedrijf voor de Gentse katoenijverheid benadrukt. Dit blijkt nog meer uit de talrijke vergelijkingen die worden gemaakt met de studies van Varlez, en Mareska en Heyman. Afgezien hiervan moet ook de vraag worden gesteld waarom het onderzochte bedrijf zo veel kapitalistischer kon zijn dan de anderen, met andere woorden waarom de andere (katoen)fabrikanten ook niet zochten om goedkopere arbeid in dienst te nemen? Natuurlijk kon niet iedereen onbepikt een dergelijke strategie volgen, maar de vraag dringt zich op of zich geen vorm van concurrentie voor deze goedkope arbeid voordeed. Het deel B behandelt de woonomstandigheden van de arbeiders, met als kernvragen de afstand fabriek-woonplaats, en de kwaliteit van de huisvesting. Twee boeiende case-studies illustreren de schamele woonsituatie van de arbeiders in de Gentse beluiken. In een laatste deel C worden een aantal demografische gegevens (geboorteplaats, burgerlijke staat, gezinssamenstelling) geanalyseerd onder de titel de arbeider en zijn gezin. Zo blijkt onder meer dat gedurende bijna de gehele bestudeerde periode de best betaalde functies van het bedrijf in handen van Gentenaars zijn, en dat de Gentse katoenindustrie het met weinig arbeidskracht van immigranten kan stellen. Voorts volgt het aantal gehuwde Voortman-arbeiders en de samenstelling van het gezin, de stijgende trend van de levensstandaard: het aantal gehuwden neemt aanhoudend toe, niettegenstaande de sterke verjonging van de arbeidersleeftijd, doch het gemiddeld aantal leden van het gemiddeld 'katoengezin' daalt van 4,66 in 1842 tot 2,85 in 1922.

Het dossier 7 'Levensschetsen van een aantal Gentse arbeidersfamilies' wordt aangekondigd als het sluitstuk van het onderzoek naar de levensstandaard en de levensomstandigheden van de negentiende en twintigste eeuwse Gentse textielarbeiders. Om het werken met grote getallen, gemiddelden, en doorsneden, dit is een abstracte benadering van de realiteit, te relativiseren wordt geopteerd om voor een twintigtal arbeiders zoveel mogelijk informatie op te sporen. Dit dossier wordt aldus een verzameling van twintig biografieën met een enorme hoeveelheid gegevens, waarmee de auteur echter niet veel weet aan te vangen. De conclusies van dit sluitstuk vormen dan ook een anti-cimax wanneer de auteur schrijft (298): 'Op de vragen gesteld in de inleiding, kunnen we eigenlijk geen antwoord geven. Uit deze twintig biografieën komt immers geen enkele specifieke tendens naar voren..., toch menen we nuttig werk te hebben verricht, al was het alleen maar om een methodologisch voorbeeld te hebben gesteld voor een diepgaander onderzoek in de aangegeven richting'. Meteen is dan ook het nut aangetoond van het 'abstract' werken met grote getallen. De tweede anti-climax wordt weergegeven door de voetnoot nr. 1 op bladzijde 4 van dossier 7, waar wordt aangekondigd dat de eigenlijke studie van de koopkracht, het vooropgezette doel van het project, achteraf zal verschijnen, hetzij in boekvorm, hetzij als een artikelenreeks. Bovendien ontbreekt een syntheses dossier dat dit hiaat wat had kunnen opvullen. Samenvattend kunnen we de voorliggende serie dan ook omschrijven als de verzameling van een massa waardevol kwantitatief materiaal, die echter zonder fundamentele bewerkingen en interpretaties aan de lezer wordt gepresenteerd. Een deel van deze lacune wordt echter door de kwalitatieve dossiers goedge maakt, doch evenwel zonder veel van de verzamelde cijfers gebruik te maken. Ook omwille van de in vraag te stellen representativiteit van de bestudeerde steekproef na 1860, wordt de studie van de Gentse textielarbeiders in de negentiende en twintigste eeuw, aldus herleid tot de bedrijfs geschiedenis van de katoenfa-

briek A. Voortman-N.V. Texas. In dit opzicht vertegenwoordigen de zeven dossiers een interessante start voor een ruimere studie van de mensen en bedrijven die de succesvolle en vroege Belgische industrialisatie hebben waargemaakt.

Jos Delbeke

P. J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940* (7e herziene druk, bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door J. Bosmans; Assen: Van Gorcum, 1979, 424 blz., f 49,50, ISBN 90 232 1716 0).

Het in 1946 voor het eerst verschenen overzicht van de Nederlandse staatkundige geschiedenis van 1840-1940, door P.J. Oud geschreven in de periode van zijn door de bezettingsmacht opgelegde ambteloosheid, heeft duidelijk in een behoefte voorzien. In dertig jaar tijd is het nog vijf maal herdrukt en op de literatuurlijsten van historische en juridische studenten komt het geregeld voor. De drukke staatkundige werkzaamheden van de auteur na de bevrijding hebben hem geen gelegenheid gegeven zijn tekst aan de resultaten van het onderzoek na 1946 aan te passen. Hierin is nu voorzien in de zevende druk, welks bewerker bovendien het boek aanvulde tot en met de formatie van het kabinet-Van Agt. Deze uitbreiding met circa honderd bladzijden maakte de titel *Honderd jaren* los van de realiteit, maar onder die naam was Ouds werk nu eenmaal bekend geworden.

In overeenstemming met zijn eigen belangstelling en deskundigheid had de oorspronkelijke auteur zijn werk toegespitst op de parlementaire activiteiten, kabinetsformaties, verkiezingen, wetgeving en dergelijke; de economische en sociale ontwikkelingen kwamen slechts summier ter sprake. Bosmans heeft zich in de hoofdstukken over de jaren 1940-1978 daaraan aangepast. Hij gaf het door Oud geschreven gedeelte meer structuur door een indeling in paragrafen, zonder eigenlijk iets aan de groepering van de stoffe te veranderen, en kon dezelfde indeling op het nieuw geschreven stuk toepassen. Hij nam ook de door Oud consequent toegepaste praesens historicum en futurum historicum over (De Geer laat in 1942 een brochure verschijnen, hij zal na de oorlog veroordeeld worden, etc); deze stijl heeft onze bewondering niet, maar Bosmans' adoptie ervan versterkt de eenheid van het boek.

Ondanks die eenheid moeten wij bij de bespreking een scheiding aanbrengeen tussen het gedeelte van Oud (bewerkt door Bosmans) en dat van Bosmans. Dat laatste achten wij, binnen het kader van de al eerder door Oud gemaakte opzet, zeer geslaagd. Bosmans heeft een helder, overzichtelijk en goed gestructureerd overzicht geschreven van de puur staatkundige geschiedenis van de jaren 1940-1978. Hij is daarbij zakelijk en onpartijdig te werk gegaan en heeft de voornaamste kwesties uit die tijd die aandacht gegeven, die hun binnen dit kader toekwam. Aan een dergelijk overzicht bestond bepaald behoefte: het zal nog wel vele jaren duren voor de uitvoerige werken van het Nijmeegse Centrum voor Parlementaire Geschiedenis het jaar 1978 bereikt hebben.

Minder enthousiast zijn wij omtrent bepaalde aspecten van Bosmans' bewerking van het oorspronkelijk door Oud geschreven gedeelte; sommige van onze bezwaren golden trouwens ook al Ouds werk. Hij verlevendigde zijn boek met veel citaten, zonder echter de vindplaatsen daarvan aan te geven. Bosmans zou de waarde van het boek als introductie tot de parlementaire geschiedenis aanzienlijk hebben vergroot door het van een behoorlijke annotatie te voorzien. Hij deed dat niet en liet zelfs enkele in de tekst van Oud gegeven vermeldingen van herkomst van citaten en fragmenten (van Quack, bladzijde 63; van Brugmans, bladzijde 14) weg. Ook de zeer nuttige toevoegingen, die Bosmans geeft aangaande bijvoorbeeld de kabinetsformaties in de jaren 1918-1940 en de rol van Koningin